

Ro‘zimatova Dilnoza,

O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti katta ilmiy xodimi

E-mail: dilnozarozimatova@mail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20251513>

O‘ZBEK XALQ SHEVALARIDA O‘YIN NOMLARINING KELTIRILISHI

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek xalq shevalarida o‘yin nomlarining qo‘llanishi, ularning fonetik, leksik-semantik va etnomadaniy xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida hududiy variantlar, sinonimik qatlam va tarixiy omillarning o‘yin nomlariga ta’siri ilmiy asosda yoritiladi. Shuningdek, o‘yin nomlarining dialektologik tadqiqotlar uchun ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: o‘zbek shevalari, xalq o‘yinlari, dialektologiya, leksikologiya, fonetik o‘zgarishlar, sinonimiya, etnomadaniyat.

НАЗВАНИЯ ИГР НА НАРОДНЫХ ДИАЛЕКТАХ УЗБЕКИСТАНА

Аннотация. В данной статье анализируется использование названий игр в узбекских народных диалектах, их фонетические, лексико-семантические и этнокультурные характеристики. В ходе исследования на научной основе рассматривается влияние региональных вариантов, синонимических слоев и исторических факторов на названия игр. Также раскрывается значение названий игр для диалектологических исследований.

Ключевые слова: узбекские диалекты, народные игры, диалектология, лексикология, фонетические изменения, синонимия, этнокультура.

NAMES OF GAMES IN UZBEKISTAN FOLK DIALS

Annotation. This article analyzes the use of game names in Uzbek folk dialects, their phonetic, lexical-semantic, and ethno-cultural characteristics. In the course of the study, the influence of regional variants, synonymic layers, and historical factors on game names is covered on a scientific basis. The significance of game names for dialectological research is also revealed.

Keywords: Uzbek dialects, folk games, dialectology, lexicology, phonetic changes, synonymy, ethnoculture.

Kirish. O‘zbek tilining shevalari til tizimining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Ular tilning tarixiy rivojlanishi, hududiy tafovutlari va madaniy xususiyatlarini o‘zida aks ettiradi. Xalq o‘yinlari esa milliy madaniyatning ajralmas qismi bo‘lib, ular orqali xalqning turmush tarzi, dunyoqarashi va til boyligi namoyon bo‘ladi. Shu bois o‘yin nomlarini shevalar doirasida o‘rganish dolzarb ilmiy masalalardan biridir. Ayniqsa, o‘zbek xalq shevalarida o‘yin nomlarining turlicha keltirilishi tilning rang-barangligini va hududiy xususiyatlarini yaqqol namoyon etadi. O‘zbek xalq shevalarida o‘yin nomlari fonetik jihatdan turlicha shakllarda uchraydi. Masalan, adabiy tildagi “chillak” o‘yini ayrim hududlarda “chilak”, “chillik”, “chilloq” tarzida talaffuz qilinadi. Bu holat tovush almashinuvi, qisqarish va urg‘u o‘zgarishi bilan izohlanadi. Sh.Rahmatullayev ta’kidlaganidek, shevalarda fonetik variantlarning mavjudligi til taraqqiyotining tabiiy natijasidir [1:23].

Bir xil o‘yin turli hududlarda turli nomlar bilan ataladi. Masalan, “quvlashmachoq” o‘yini “quvdi-quvdi”, “quvlama” yoki “quvish” shakllarida qo‘llanadi. Bu esa hududiy sinonimiyaning mavjudligini ko‘rsatadi. N.Mahmudov fikricha, bunday holat o‘zbek tilining leksik boyligini ifodalaydi [2:25]. O‘yin

nomlarining shakllanishi xalqning tarixiy taraqqiyoti bilan chambarchas bog‘liq. Ayrim nomlar qadimgi turkiy qatlamga mansub bo‘lsa, boshqalari keyingi davrlarda yuzaga kelgan.

Adaiyotlar tahlili. E.Qilichev qayd etganidek, xalq o‘yinlari nomlari milliy xotira va madaniyatning muhim ifodasidir [3:43]. O‘yin nomlarida obrazli ifodalar keng qo‘llanadi. Masalan, “oq terakmi, ko‘k terak” o‘yini tabiat obrazlari asosida shakllangan. Bu esa tilning estetik imkoniyatlarini kengaytiradi. Malik T. bu holatni xalq og‘zaki ijodining muhim belgisi sifatida baholaydi [4:46]. O‘yin nomlari shevalarni o‘rganishda muhim ilmiy manba hisoblanadi. Ular orqali hududiy farqlar, fonetik va leksik o‘zgarishlar aniqlanadi hamda til tarixini tiklash imkoniyati yaratiladi. Bugun biz ajdodlarimiz tajribasiga, xalq tarbiyasi va ta‘limining kelib chiqishiga tobora ko‘proq qaytmoqdamiz, chunki bugungi kunning ko‘plab murakkab savollariga aynan shu yerda javob topamiz. Avlodlarning o‘zaro munosabatigina yosh avlodni to‘g‘ri tarbiyalash va kamol toptirish imkonini berishi tobora ayon bo‘lmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Xalq ta‘limining donoligi tarixan tasdiqlangan tajriba sifatida zamonaviy ta‘lim tizimlarining asosiga aylanishi kerak. Har bir fan barcha uchun o‘yin faoliyatining eng muhim jihatini o‘rganishga alohida e‘tibor beradi. Pedagogika, birinchi navbatda, o‘qituvchilar tomonidan o‘z talabalari va o‘quvchilari uchun ma‘lum bir maqsadni ko‘zlagan holda uyushtiriladigan o‘yinlarni o‘rganadi. Har qanday to‘g‘ri (pedagogik) tashkil etilgan o‘yin orqali u yoki bu darajada o‘yinchilarning g‘oyaviy-axloqiy tarbiyasini amalga oshirish mumkin. Hatto jamoaviy o‘rnatilgan o‘yin qoidalariga rioya qilish uchun g‘amxo‘rlik ham ongli intizom, halollik, kollektivizm va boshqa fazilatlar namoyon bo‘lishini talab qiladi. Umuman olganda, bolalarda jamoaviy o‘yindagi xatti-harakatlar qat‘iy qoidalarga bo‘ysunadi. «Qoidalar bilan» an‘anaviy hovli o‘yinlari (teglar, bekinmashoq, va boshqalar) hamkorlik qonunlarini o‘rgatishning muhim maktabiga aylanib bormoqda: bola o‘z tajribasidan cheklovlar zarurligini anglay boshlaydi, shunday qilib, guruh ijtimoiy birlik sifatida parchalanmasligi va harakat qilishi mumkin. Milliy o‘yinlarning ko‘p tomonlama almashinuvi ularning bir-birini boyitishiga, eng mashhur turlarini tanlashga yordam berdi. Shu bilan birga, har bir xalq o‘yinga ushbu xalqning madaniyati va xarakterining o‘ziga xosligini ifodalovchi yangi elementlarni kiritdi. Shuning uchun ham muayyan o‘yinning milliy, etnik mansubligining kelib chiqishini isbotlash amalda mumkin emas. Sevimli o‘yinga milliy hayot unsurlari, munosabatlar, taqiqlar, urf-odatlar kiritilgan bo‘lib, ular o‘z izini qoldirib, o‘yinga ma‘lum bir o‘ziga xoslik kiritgan. Xalq o‘yini xalq madaniyatining ko‘plab elementlari bilan bog‘liq. Masalan, u hamisha milliy bayramlar qatoriga kiradi, mehnat, urf-odat va an‘analar bilan chambarchas bog‘liq. Shunday qilib, xalq o‘yining mohiyati va o‘ziga xosligi (nisbatan erkin faoliyat, cheklangan makon va vaqt, tartib, o‘yinchilar uchun majburiy bo‘lgan munosabatlar me‘yorlari va qoidalarining mavjudligi, rollarni taqsimlashda keskinlik, ixtiyoriylik va tenglik, jamoaviy xususiyat, tarkib turli yosh guruhlari, jihozlarning soddaligi va qulayligi va boshqalar) ta‘lim vositasi sifatida harakat qilish imkonini beradi. Demak, xalq o‘yinlari mazmunidan, uning tarkibiy qismlaridan foydalanish, ishtirokchilarni o‘qituvchi tomonidan ko‘zlangan maqsadlarga ko‘ra tartibga solish uning tarbiyaviy imkoniyatlarini yana bir bor isbotlaydi. “Xalq o‘yinlar” nomi “an‘anaviy turmush tarsi” tushunchasining hosilasi sifatida paydo bo‘ladi va “an‘anaviy madaniyat” va “an‘anaviy bayramlar” tushunchalarining ajralmas qismidir.

Xalq o‘yinlari o‘zi nima? Xalq o‘yinlari har doim barcha jamiyatlarda tarbiyaviy vazifani bajargan. Ta‘limning boshqa turlaridan farqli o‘laroq, xalq o‘yinlarida bu jarayon oson va raqobat shaklida kechadi. Ularning yordamida jismoniy va aqliy rivojlanish mumkin. Qoida tariqasida, xalq

o‘yinlari hamma uchun ochiq va shuning uchun ular ta’limning eng demokratik turi hisoblanadi. Qadimgi xalq o‘yinlari odamlarning turmush tarzi, ularning kundalik hayoti va mehnat odatlari, milliy qadriyatlar va prinsiplar, sharaf va jasorat haqidagi g‘oyalarni, jismoniy kuch va aqlga ega bo‘lish istagini o‘zida mujassam etgan. Ularning ishtirokchilari chaqqonlik, tezkorlik va harakatlarning go‘zalligi, zukkolik, chidamlilik, ijodkorlik, g‘alaba sari intilish va jamoaviy harakatlar kabi fazilatlarini namoyish etishlari kerak edi. An’anaviy o‘yinlar oylar va quyosh sikllari va yil davomida qishloq xo‘jaligi tadbirlari bilan chegaralangan an’anaviy milliy taqvim yoki an’anaviy bayramlarning marosimlari va bayramlarining bir qismi sifatida o‘tkaziladi. Shu sababli, ular o‘xshash landshaft va iqlim zonalarida istiqomat qiluvchi ko‘pchilik odamlar uchun bir xil vaqt oralig‘iga tushadi. Xuddi shu sababga ko‘ra, an’anaviy o‘yinlar sanasini va nomini ko‘chirish ma‘nosiz. O‘yin qoidalariga katta ma‘rifiy ahamiyat beriladi. Ular o‘yinining butun yo‘nalishini belgilab beradi, ishtirokchilarning xatti-harakatlari va xatti-harakatlarini, o‘zaro munosabatlarni tartibga soladi, iroda va xarakterni tarbiyalashda yordam beradi. Shuningdek, ular faol fikrlashni rag‘batlantiradi, ongni kengaytirishga yordam beradi. Xalq (milliy) o‘yinlarining nomlanishi bu – oddiy jarayon emas, balki xalqning donoligi, o‘z kelajagini ta‘minlaydigan yoshlarni tarbiyalaydigan ta‘limiy-tarbiyaviy jarayonini o‘zida ifodalagan onomasiologik jarayon. Sheva so‘zlari fanda dialektal so‘z (sheva vakillari tomonidan qo‘llanganda) va dialektizm (ijodkorlar tomonidan sheva so‘zlarining badiiy asarlarda qo‘llangan ko‘rinishi) deb ataladi. Ular adabiy tilda juda kam ishlatiladi yoxud umuman qo‘llanmasligi bilan ajralib turadi. Ularga keyingi 40-50 yil ichida kam e‘tibor berilgan. Sheva so‘zlari fanda ikkita alohida termin bilan farqlab aytiladi: a) dialektal so‘z (sheva vakillari tomonidan qo‘llanadigan so‘zlar majmuyi); b) dialektizm (badiiy asarlarda qo‘llanilgan sheva so‘zlari). Dialektal so‘zlarning o‘nta turi borligi masalasiga ham XXI asrning yigirmanchi yillarida aniqlik kiritildi [2:38]. Ularda, albatta, dialektal ma‘nolar bo‘ladi. Mana shu ma‘nolari bilan ular sheva va lahjalararo o‘zaro farqlanadi. Ular adabiy tilda kam ishlatilishi yoxud umuman qo‘llanmasligi bilan boshqa so‘zlardan ajralib turadi. 1971-yilda rasman “O‘zbek xalq shevalari lug‘ati” tayyorlanib nashr etilgan. Keyinchalik bu sohada ba‘zi bir tadqiqotchilar o‘zlarining shevalari leksikasi bilan shug‘ullanishib, dialektal lug‘atlarini nashr ettirishgan. Masalan, F.Abdullayevning “O‘zbek tilining Xorazm shevalari”, M.Mirzayevning “O‘zbek tilining Buxoro gruppasi shevalari”, O.Madrahimovning “O‘zbek tilining o‘g‘uz lahjasi leksikasi”, S.Raximovning “Surxondaryo o‘zbek shevalari lug‘ati”, T.Nafasovning “Qashqadaryo o‘zbek xalq so‘zlari”, N.Shoimovning “Qashqadaryo o‘zbek qipchoq shevalari leksikasi”, B.To‘ychiboyevning “Zominning til qomusi” nomli lug‘atlari tayyorlanib nashr ettirilgan. Ularda mavjud dialektal so‘zlarning turlariga kam e‘tibor berilganligi, kichik bir hudud shevasi leksikasi o‘rganilganligi, ulardagi dialektal lug‘at maqolalar hajman kichik, miqdoran kam, mazmunan ancha qashshoqligi bilan hamda transkripsiyasizligi bilan ajralib turadi. “O‘zbek shevalari leksikasi” turkumida nashr qilingan bir necha kitoblar lug‘at emas, ilmiy tadqiqotlardir. Ularda dialektal so‘zlarning bir shevadagi ko‘rinishi, shakl va ma‘no xususiyatlari, sohalar bo‘yicha guruhlari, dialektal frazeologizmlar to‘g‘risida fikr yuritilgan. Dialektal leksika o‘zbek xalq shevalarining leksik birliklari majmuyini anglatrsa, xalq o‘yinlari nomlari onomastik leksikaning alohida tizimli birligi sanaladi. Keyingi dialektologik tadqiqotlardan ayon bo‘lib turibdiki, onomastik leksika ham dialektal leksikaning asosiy turlaridan biri hisoblanadi [2:48]. Xalq tomonidan yaratilgan har bir narsa yoki hodisaning nomlanishida aynan xalq tili – sheva asosidagi so‘zlardan foydalanilganligi tabiiy va qonuniyatli holatdir. Bu hol, ayniqsa, xalq o‘yinlari nomlarida yaqqol ko‘zga tashlanadi. Masalan, *Mak-mak*, *Zuv-zuv*, *Happaktosh*, *Yaxmalak*, *Shog‘uloq*, *Chertmak*, *Chillik // Chillak*, *Chavg‘on*, *Churey-churey*, *Chanoq*, *Chori chamber*, *Oq tayoq-ko‘k tayoq*,

Oq terakmi, ko'k terak, Oqsuyak, Oq quyonim alomat, Pishiq, Paqilloq, Topgan topaloq, Tuxum urishtirish, Qopxat, Qadamatayoq, Qumtaka, Quloqcho'zma, Quvlashmachoq, Dandarak, Dim-dim, Bekinmachoq, Beshtosh, Burdam, Echki o'yini, Kim oladi-yo, Eshakmindi, Ko'chmak, Ko'tarma tosh, Sumalak, Soqqa, Mushuk-sichqon, Lappak, Lanka kabi o'yin nomlari o'zbek xalqining qarluq, qipchoq va o'g'uz lahjalariga mansub shevalarida mavjud bo'lgan leksik birliklar asosida shakllangan. Ushbu o'yin nomlari tarkibida dialektal so'zlar bilan bir qatorda taqlidiy so'zlar ham muhim semantik vosita sifatida ishlatilgan. Masalan, *Mak-mak* va *Zuv-zuv* kabi nomlar bevosita taqlidiy tovushlarga asoslangan bo'lib, ular o'yinning tavsifi, harakati yoki chiqargan ovozini ifodalash orqali semantik motivatsiyani yuzaga keltirgan.

Xulosa. Xalq o'yinlari nomlari ko'pincha tabiiy tilda, ayniqsa dialektal qatlamda shakllangan bo'lib, ularning tarkibida taqlidiy so'zlarning tutgan o'rni alohida ahamiyat kasb etadi. Bu holat o'yin nomlarining yuzaga kelishida ikki bosqichli motivatsion jarayon mavjudligini ko'rsatadi: birinchisi – lug'aviy birlikning apellyativ leksikadagi shakllanishi, ikkinchisi esa – uning onomastik maqom kasb etib, maxsus nomga aylanishidir. Shunga o'xshash holat *Mak-mak* va *Zuv-zuv* kabi o'yin nomlarida ham kuzatiladi: ular o'zbek tilidagi taqlidiy tovush birliklaridan shakllanib, nomlash jarayonida maxsus semantik yuk olgan. Yuqorida ko'rsatib o'tilgan o'yinlarning nomlarida dialektal ma'nolari bo'lgani uchun sheva vakillari ularni tez va oson tushunib, o'yinga ham kirishib ketishadi. Demak, xalq milliy o'yinlari nomlarining sheva so'zlaridan shakllanishi odatdagi onomasiologik jarayonlardan biri bo'lgani singari ulardagi onomastik birliklar esa umumturkiy leksik qatlamga oid bo'lgani singari ularning asosiy qismi dialektal leksika birliklarining nom uchun tanlanib, onomastik leksika sathiga o'tgan dialektal leksik birliklardan tashkil topganligi ham tabiiy holdir. Bir narsa va hodisani ikkinchi bir narsa hamda hodisalar bilan qiyoslash va farqlash zaruriyati tufayli ularga nom berish motivatsion jarayon yuzaga keladi. Bizningcha, bu motivatsiya so'zlarning apellyativ va onomastik leksika sathlariga ajratishdan oldin yuzaga kelgan, ya'ni bu – so'z paydo bo'lishidagi birinchi motivatsion jarayon sanaladi. Xalq o'yinlarining nomlanishi esa so'zlarga maxsus nomlilik ma'nosi yuklangani natijasida ro'y bergan ikkinchi motivatsion jarayon hisoblanadi. Ushbu jarayonning amalga oshishi, ijtimoiy sotsial tarzdagi turmush sharoitiga ham bog'liq. Xalq o'yinlari nomlarida so'zlararo tizimli munosabatlar ham kuzatiladi. Leksik paradigmatic munosabat nuqtayi nazaridan bu nomlar erkaklar o'yinlari, ayollar o'yinlari va aralash o'yinlar kabi uch asosiy guruhga bo'linadi. Bunda boshqa paradigmalardan farqli o'laroq, onomastik paradigmalar shakl va mazmunning o'ziga xos farqlari asosida ajraladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Enazarov T.J. O'zbek dialektologiyasi: nazariya va amaliyot. – Toshkent: Mahalla va oila, 2021. – B.66-71.
2. Ҳабибулла Ғафур. Халқ ўйинлари, қўшиқлари ва аъёналарига бир назар.– Тошкент: Камалак, 1992. – 245б.
3. Суперанская А.В., Сталтмане В. Э., Подольская Н. В., Султанов А. Х. Теория и методика ономастических исследований. – М.: Наука, 1986. – С.153-189 б.
4. Джикиев А. Традиционные туркменские праздники, развлечение и игры. – Ашхабад: Элым, 1983. –59. с.
5. Шоимова Н. Қашқадарё ўзбек қипчоқ шевалари лексикаси. –Қарши: Насаф, 2000. – 164 б.
6. Муродова Н. Ўзбек адабий тили ва шевалар лексикасининг қиёсий тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2005. – 175 б.
7. Нафасов Т. Қашқадарё ўзбек халқ сўзлари. – Тошкент: Мухаррир, 2011. – 186 б.